

УДК 811.161.2'

ВАЛЕНТИНА ЧЕМПОЄШ

(Київ)

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ВСТАВЛЕНИХ КОНСТРУКЦІЙ У НАВЧАЛЬНОМУ ФІЛОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Ключові слова: навчальний філологічний дискурс, вставлені конструкції, вставлені речення, пояснювально-уточнювальна функція.

Тексти навчального філологічного дискурсу репрезентують кодифіковану мову, яка спрямована на співпрацю з читачем. У навчальні тексти для вищої школи, які характеризуються складністю синтаксичних конструкцій, автори вводять не лише вставні слова, а й конструкції. Поняття «вставлені одиниці» вперше запровадив Б. Кулик і запропонував таке їх тлумачення: «...вставлені одиниці виражають додаткові повідомлення чи побіжні асоціативні зауваження, вказуючи на якісь деталі чи нові факти, що не були передбачені в перший момент формування думки» [9, с. 174]. Дещо інше визначення подає К. Шульжук: «Вставлені компоненти (слова, словосполучення, речення) – мовні одиниці, що передають додаткові, побіжні повідомлення, перериваючи основне висловлення за допомогою інтонації вставленості» [12, с. 169]. Вставлення – це передусім компонент, що допомагає налагодити контакт автора з читачем, допомогти пояснити навчальний матеріал за допомогою уточнення, доповнення, передати додаткові зауваження, коментарі тощо. Вставлені компоненти були об'єктом дослідження у працях багатьох мовознавців (з-поміж них Б. Кулик, М. Плющ, П. Дудик, А. Загнітко, К. Шульжук, А. Мамалига, В. Грицина), зокрема, у науковому тексті їх досліджували С. Байдусь, І. Житар.

Мовець за допомогою вставлених конструкцій нібито розкриває цілісну структуру речення та вносить у нього якісь деталі, додаткові зауваження, уточнення, пояснення тощо. Так відбувається накладання значення, вираженого вставленою конструкцією, на зміст базового речення як чогось додаткового, не передбачуваного початковим планом, другорядного, несуттєвого чи, навпаки, дуже суттєвого й через те спеціально виділеного для того, щоб його уявити [3, с. 6].

У пропонованій статті ставимо за мету описати функціонально-семантичні різновиди вставлених конструкцій, що функціонують у текстах навчального філологічного дискурсу.

Ядро основного речення має досить розгалужений характер стосовно вставленого компонента, а тому за значенням вставлені конструкції поділяють на дві основні групи [11, с. 83]. Першу групу вставлених конструкцій можна поділити на логічні та інформативні типи, бо вони мають значення пояснення, коментаря змісту речення або його частини. До другої групи належать вставлені елементи, які функціонують як оцінні зауваження або коментарі й, у свою чергу, поділяються на оцінні та ситуативні. «Вставлені елементи можуть мати: 1) пояснювально-уточнювальне (повторне найменування); 2) причиново-мотиваційне; 3) довідково-відправне; 4) конкретизувальне (модально-оцінне) значення. Їхньою характерологічною ознакою є свобода включення до складу речення. Це включення не впливає на зв'язки членів речення і не порушує його інтонаційної цілісності. Дужки найкраще передають факультативність вставлення» [5, с. 71].

Однією з основних функцій вставлених конструкцій є власне пояснювальна, тлумачна, наприклад: «Герой протиставлений тут не лише кар'єристові Фесенку, а й цілій групі «космополітів», або «драгоманівців» (під цією назвою виступають у повісті учасники народницького руху часів «ходіння в народ» і проповіді ідей утопічного соціалізму)» [8, с. 117]; «Лексика здебільшого нейтральна, вживається в прямому значенні. Застосовується особлива термінологія та використовуються специфічні синтаксичні конструкції, зокрема кліше (тобто сталі формули, закріплені за певними ситуаціями: високі договірні сторони, укладання угоди і под.)» [10, с. 7]. У навчальних підручниках та посібниках з історії української літератури досить часто пояснювальну функцію виконують вставлення, що пов'язані з певною особою, зокрема псевдоніми, що вказують на джерело повідомлення або справжнє прізвище автора.

Нерідко власне пояснювальну, тлумачну функцію виконують синоніми, друга назва якогось слова: «Лексика (сукупність слів) сучасної української літературної мови з погляду стилістичної диференціації поділяється на дві великі групи» [10, с. 36], «Багатозначність (полісемія) – це наявність в одного слова двох або більшої кількості значень» [10, с. 38]. Тексти навчального філологічного дискурсу містять також і власне пояснювально-уточнювальні вставлені компоненти: «Отже, досвід української прози, присвяченої сучасності (мовиться про прозу, але великою мірою це стосується і драматургії, по-своєму відбивається і в поезії), показує, що достеменність, натуральність зображення і природність, безпосередність вираження – дві сторони єдиного процесу поглиблення правди в літературі тої пори, які з часом по-різному трансформуватимуться, наприклад, в романі, або посилюючи в ньому ліричне начало, або активізуючи його епічну природу» [6, с. 18]. Такі вставлені пояснювально-уточнювальні конструкції, в яких момент деталізації, диференціації є визначальним стосовно пояснювальної репозиції.

Ілюстративний матеріал, що деталізує теоретичний, також може бути представлений вставленими пояснювально-уточнювальними компонентами: «Конфліктність реалістичного мистецтва ґрунтується на відкритті ефекту соціальної несправедливості, ефекту базового й розмаїтого в його проявах – біографічно-побутовому (уцемлений стан сиріт, безбаченків), майновому (акції визиску), моральному (приниження гідності особи, підступні дії про-

ти неї)» [8, с. 44]. Найуживанішими в текстах навчального філологічного дискурсу є вставлені конструкції інформативного характеру, що експлікують ті чи ті ознаки [4, с. 142]. Вставлений компонент надає реченню додаткової інформації, характеристики, розширює думку. Наприклад, довідкові вставлені конструкції, що містять додаткову ознаку висловленого на початку речення: «Його судження про літературні явища й характер літературного процесу в Україні, попри деякі хибні положення (**певна недооцінка окремих творів і письменників**), загалом мали позитивне значення в боротьбі проти застарілих, естетично зужитих і неплідних тенденцій, штучного експериментаторства, за утвердження реалістичного письма, глибше засвоєння художнього досвіду світової літератури й невпинне піднесення української літератури до найбільш естетично розвинутих літератур Європи» [8, с. 25]. Вставлена конструкція характеризує судження про літературні явища та процеси та додатково описує хибні положення, це надає реченню супровідної конкретики та додаткової інформації читачу: «Позитивний герой є носієм певного стереотипу поведінки, наперед визначеного морального кодексу (**служити меншому братові просвітою, мамими ділами**)» [8, с. 92]. Таких синтаксичних конструкцій порівняно більше у підручниках та посібниках. Вони допомагають автору більш детально описати явища, факти, події і звернути на них увагу читача.

Окремо можна говорити про причиново-мотиваційні функції вставлених конструкцій, наприклад: «Навіть не в строго жанровому розумінні, а як комплекс певних мотивів (**головним чином через їх постійність та усередненість**) елегія не часто підносилась до вершин поезії цього часу» [8, с. 178]; «У розвитку художніх напрямів, що є характерною рисою літературного процесу нового часу, не тільки кристалізуються провідні інтегруючі тенденції і творчі принципи часу, а й (**через творчість окремих письменників**) дістають вияв різні ідейно-естетичні тенденції, що в свою чергу накладає відбиток на дальшу еволюцію і динаміку художнього мислення» [7, с. 4]. Такі конструкції співвідносні з компонентами підрядних речень причини та наслідку. Вставлений елемент розкриває причину того, про що мовиться у реченні.

Не менш уживаними в мові науково-навчального підстилю є довідково-відправні вставлені конструкції. Серед таких речень можна виокремити вставлені елементи, що надають додаткової ознаки висловлюванню або різновиди: «Граматичні одиниці існують як абстрактні зразки, моделі, схеми (**словотвірний тип, морфологічна форма слова, тип словосполучення, тип речення**) і конкретні реалізації, тобто наповнення схем, зразків, моделей відповідним лексичним матеріалом (**похідне слово, словоформа, лексичні значення конкретних словосполучень, лексичне наповнення конкретних схем речень**)» [1, с. 11].

Додаткова інформація, що міститься у вставлених конструкціях, може бути виражена числами або відсотками, що сприяє більш точному підтвердженню основної частини. Наприклад: «Художню формулу, що узагальнювала досвід ідейно-естетичного осмислення глибинної відмінності в суспільно-психологічному характері сучасності й недалекого минулого, Панас Мирний означив назвою і змістом своєї повісті «Лихо давнє й сьогочасне» (**остаточна редакція – 1897 р., першодрук – 1903 р.**)» [8, с. 57]; «Незначне часове зміщення історичних фактів (**пожежа на нафтопромислах Борислава**), до яких у творі приурочене дещо пізніше поширення в Галичині соціалістичних ідей, дало змогу авторові уявити тенденцію розвитку організованих форм робітничого руху – показати

«нових людей» при роботі...» [8, с. 61]; «Як новий жанр віршова літературна казка найпродуктивніше (23 твори) представлена П. Білецьким-Носенком (1774–1856)» [7, с. 37].

Простежуємо тенденцію до активного вживання вставлених конструкцій, що деталізують основну думку автора, тобто містять інформацію, яка деталізує, надає оцінного значення: «У цій статті (практично синхронно з російським і німецьким філологами) І. Франко виступив з оригінальною концепцією "наукового реалізму"» [8, с. 37].

За допомогою вставних та вставлених елементів автор указує на свою позицію в тексті, виступає як об'єкт, що висвітлює думки інших учених, коментує їх, оцінює, доводить або спростовує. Вставлені конструкції пов'язані з «комунікативно-прагматичними інтенціями мовця підтвердити, уточнити висловлене доповненням його власних оцінок, зіставлень, спостережень, що виникають у процесі акту висловлення» [2, с. 257]. Тобто, вставлені компоненти репрезентують складний процес формування думки і сприяють адекватній реалізації намірів автора. Навчальний матеріал для вищої школи характеризується науковістю, тому для більш точного і зрозумілого викладу інформації автор змушений переривати основну думку і вносити додаткову інформацію різного характеру.

Отже, вставлені конструкції – продуктивний засіб організації в наукових та навчальних текстах. Так, у навчальному філологічному дискурсі переважають інформативні та пояснювально-уточнювальні вставлені конструкції. Мовознавчі тексти насичені вставленими конструкціями, що деталізують, додатково описують, уточнюють, пояснюють першу частину або окреме слово у ній, а літературознавчі – містять довідкову інформацію, переважно це додаткове посилання на джерело (художні тексти), інформація про рік написання або видання твору. У навчальних підручниках та посібниках дуже рідко вставлення набувають емоційного забарвлення, виконують зображальну й оцінну функції, переважно це стосується літературознавчих праць, де автор інтерпретує зміст твору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Горпинич В.О. Морфологія української мови / В. О. Горпинич. – К. : Академія, 2004. – 336 с.
2. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 1999. – 336 с.
3. Житар І. В. Структура та стилістичні функції вставлених конструкцій у науковому і публіцистичному стилях української літературної мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. В. Житар. – К., 2011. – 19 с.
4. Загнітко А. П. Структурно-граматичні і функціонально-семантичні різновиди українських синтаксичних інновацій [Електронний ресурс] / А. П. Загнітко. – Режим доступу до публікації : <http://www.vesna.org.ua/txt/dovisn/t4/03.htm>
5. Загнітко А. П. Український синтаксис: теоретико-прикладний аспект / А. П. Загнітко. – Донецьк, 2009. – 137 с.
6. Історія української літератури / за ред. Д. І. Чижевського. – К. : Академія, 2008. – 568 с. – (Альма-матер).
7. Історія української літератури. ХІХ століття : [у 3 кн.] : навч. посіб. / за ред. М. Т Яценка. – Кн. 1. – К. : Либідь, 1995. – 368 с.
8. Історія української літератури. ХІХ століття: [у 3 кн.] : навч. посіб. / за ред. М. Т Яценка. – Кн. 3. – К. : Либідь, 1997. – 432 с.

9. Кулик Б. М. Курс сучасної української мови Ч. II : Синтаксис / Б. М. Кулик. – К. : Рад. шк., 1961. – 286 с.
10. Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови / О. Пономарів. – К. : Либїдь, 1992. – 248 с.
11. Українська мова. Енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський (спївголова), О. О. Тараненко (спївголова), М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Українська енциклопедія, 2004. – 824 с.
12. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови / К. Ф. Шульжук. – К. : Академія, 2004. – 408 с.

ВАЛЕНТИНА ЧЕМПОЕШ

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ВСТАВНЫХ КОНСТРУКЦИЙ В УЧЕБНОМ ФИЛОЛОГИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Исследования функционально-семантических особенностей учебного филологического дискурса являются весьма актуальными в лингвистике. В предлагаемой статье ставим цель описать функционально-семантические разновидности вставных конструкций, функционирующих в текстах учебного филологического дискурса. В учебном филологическом дискурсе вставные конструкции могут выполнять различные функции: 1) объяснительную (повторное наименование); 2) причинно-мотивационную; 3) справочно-отправную; 4) конкретизирующую (модально-оценочную) функцию. С помощью вставных и вставленных элементов автор указывает на свою позицию в тексте, выступает как объект, освещает мнения других ученых, комментирует их, оценивает, доказывает или опровергает. В учебном филологическом дискурсе преобладают информативные и объяснительно-вставленные уточняющие конструкции. Языковедческие тексты насыщены вставленными конструкциями, которые детализируют, дополнительно описывают, уточняют, объясняют первую часть или отдельное слово в нем, а литературоведческие – содержат справочную информацию, в основном это дополнительная ссылка на источник (художественные тексты), информация о годе написания или издания произведения. Следовательно, в учебном филологическом дискурсе преобладают предложения с пояснительной, причинной, выяснительной, сопоставительной, заключительной и комментирующей семантикой.

Ключевые слова: учебный филологический дискурс, вставные конструкции, вставные предложения, объяснительно-уточняющая функция.

VALENTINE CEMPOYESH

FUNCTIONAL AND SEMANTIC STRUCTURE OF THE INSERTED STRUCTURES IN ACADEMIC PHILOLOGICAL DISCOURSE

The study of functional-semantic features in academic philological discourse is highly relevant in linguistics. In the present paper the aim is to describe the functional-semantic types of the inserted structures functioning in the academic texts of philological discourse. In academic philological discourse inserted design can perform various functions: 1) explanatory and refined (re-name); 2) causal-motivational; 3) reference and starting; 4) concretizable (modal-evaluative) function. Plug and inserted elements, the author points to its position in the text, acts as an object, illuminates the views of other scientists, their comments, evaluates, proves or disproves in academic philological discourse is dominated by informative and explanatory and inserted clarifying design. Linguistic texts are saturated with the pasted designs that detail, additionally describe, clarify, explain the first part or a single word in it, and literary – to provide the background information basically this is an optional reference to the source (literary texts), information about the year of writing or publication of the work. Therefore, academic philological discourse is dominated by the sentences with the explanatory, causal, clarifying, comparative, conclusive and commenting semantics.

Key words: academic philological discourse, interpolated words, interpolated sentences, explanatory and clarifying function.